

ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ՍՎԵՂԻԱՅԱՅ-ՍՈՒՍԱԼԵՈՅԻ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵԻՈՐՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԿԵՆՍԱԴԱՅՈՎԱԼՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՌԱՋՆԱԿԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հոդվածի նպատակն է դիտարկել տեղային ինքնության փոխակերպումները որոշակի պատմական անցքերի շարակարգում, մշակույթը կրողների եւ միջավայրի ընկալումները եւ պատկերացումները դրանց վերաբերյալ: Աշխատանքի խնդիրներն են դիտարկել եւ բնութագրել կենսապահովման մշակույթի տարրերը՝ որպես տեղական մշակույթի առավել ավանդույթային բաղադրատարրեր, որպես ինքնության յուրօրինակ դրսևորումներ, պարզել տարազի, բնակարանի եւ ուտեստի առանձնահատկությունները՝ հատկապես նոր պայմաններին հարմարվելու, մշակութային ցնցումը հաղթահարելու առկա հնարավորությունների օգտագործման դիտանկյունից, ցույց տալ կենսապահովման առավել գործուն բաղադրատարրերի շարժընթացը՝ Մուսա լեռան դեպքերից մինչև մեր օրերը՝ դիտարկելով դրանք թե՛ ժամանակագրական եւ թե՛ տարածքային, աշխարհագրական տարբեր կողմերից:

Մուսալեռցիները մինչև 1915 թվականը հայտնի էին սվեղիահայեր, սվեղիացիներ անուններով: Մուսա լեռան գյուղերը գտնվել են Սվեղիո գյուղախմբում (նահիե), ուստի բնակիչները կոչվել են Սվեղիո հայեր, սվեղիահայեր²: Ուշագրավ է, որ ինքնապաշտպանության օրերին եւ հաջորդող առաջին տարիներին այդ մարտերը կոչում էին Սվեղիո ապստամբություն: Ս. Շերպեթճյանն իր «Պատմութիւն Սուլթանահայերու» գրքում դարձյալ կիրառում է «Սուլթիոյ ապստամբութիւն» արտահայտությունը: Դեռևս 1916-ին գրում էին՝ «Սուլթացիները Փոր Սալիտի

^{1*} Ստացվել է՝ 3.05.2023, գրախոսվել է՝ 15.06.2023:

էլ. հասցե՝ sv_ethnomuseum@yahoo.com:

² Տե՛ս Մ. ՍԱԼԻԻ, Ալեակներ եւ խլեակներ, Աղեքսանդրիա, 1920: Տ. ԱՆԴՐԵԱՍՅԱՆ, Ձէյթունի տարագրությունը եւ Սուլթիոյ ապստամբությունը, Հալեպ, 1935:

մէջ»³: 1922-ին ֆրանսիացիներն առանձնացնում են «Ճեբել Մուսա նահիե մյուդյուրեթը»:

Շրջանառության մեջ էր նաեւ սվետիացիներ անվանումը: Հայտնի է նաեւ «Մուսադադի, Մուսա լեռան ժողովուրդ» արտահայտությունը⁴: Հետագա տարիներին ձեւավորվում է բնակիչների մուսալեոցի ինքննկալումը, եւ «սվեդիահայ» եզրն սկսում են գործածել առավելապես անցյալի մասին խոսելիս: Մուսալեոցիների տարահանումը կազմակերպած ֆրանսիացի ծովայինների փաստաթղթերում (գեկուցագրեր, հուշեր եւ այլն) առկա են Մուսա լեռան հայեր, ապստամբներ, փախստականներ արտահայտությունները⁵: Շարլ Տիրան Թեքեյանի՝ 1919 թ. հրատարակված հիշողության էջերում ասվում է՝ «Մուսա լեռան հայերը»: Դեռ 1915 թ. սեպտեմբերի 10-ի նրա գեկուցում՝ «Մուսա լեռան հայկական ապստամբություն»⁶: Ֆրանսիացի ծովակալ Լուի Դարթիժ դյու Ֆուրնեն եւս հիշում է նման ձեռով՝ «Մուսա լեռան հայերի ազատագրումը»⁷: Պորտ Սաիդում գտնվելու ընթացքում անգլիերեն կազմված գեկուցներում նրանց անվանում են հայ փախստականներ: Պորտ Սաիդ տեղափոխվելուց հետո էլ նրանց կոչել են հայ փախստականներ: Իրենք՝ հայերը, իրենց մասին, բացի սվեդիացիներ արտահայտությունից, օգտագործել են նաեւ Մուսադադի, Մուսա լեռան ժողովուրդ, մուսադադիներ բնորոշումները: 1919 թ. Մուսա լեռ վերադառնալուց հետո աստիճանաբար կիրառության մեջ է մտնում եւ տարածվում մուսադադի կամ մուսալեոցի ինքնանվանումը:

Հայաստանաբնակ մուսալեոցի, Հաջի Հաբիբլի գյուղից Պողոս Հովհաննեսի Սուպկուկյանն իր անտիպ հուշերում արդեն գրում է. «Մուսալեոցիներու ապստամբությունը 17 հուլիսի 1915 թ.»⁸: «Մուսալեոցիներն իրենց ծննդավայրում» խորագիրը կրող բաժնում ուշագրավ է, որ նկարել է մուրճ⁹, իսկ Պորտ Սաիդը ներկայացնող «Ազատագրված մուսալեոցիներ»

³ Ս. ՇԵՐՊԵՔՅԱՆ, Պատմություն Սուէտահայերու, Պէյրուս, 2010, էջ 129:

⁴ Մ. ՍՆԱՊՅԱՆ, Նշխարներ կորուսեալ մանկութենէն, Թեհրան, 2012, էջ 62:

⁵ Ժ. ԳԵՐՈՐԳԵԱՆ, Ֆրանսական ռազմածովային նավատորմի օգնությունը հայերուն 1909–1915 թթ., Երեւան, 2015, էջ 78–89, 106, էջ 108–110:

⁶ Անդ, էջ 87:

⁷ ՖՈՒՐՆԵ ԼՈՒԻ ԴԱՐԹԻՋ, Մուսա լեռան հայերի ազատագրումը (ծովակալի պատերազմական յուշեր. 1914–1916 թթ.), Փարիզ, 1919:

⁸ Պ. ՍՈՒՊԿՈՒԿՅԱՆ, Մուսալեռ, Երեւան, 1980, էջ 68–69 (անտիպ, պահվում է Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվում):

⁹ Անդ, էջ 114:

րը լազարեթ քամբի մեջ» հատվածում պատկերել է վրան եւ աչք-արեւ¹⁰ որպես տվյալ տարածքների խորհրդանշական ընկալում-պատկերներ:

ՄՈՎՍԵՍ ԱՆՎԱՆ ՏԱՐԱԾՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սվեղիո հայ գյուղերի՝ 1911 թվականին կազմված նյութերի (Սիւետիոյ հայ գիւղերու ընդհանուր ցուցակը, 1911) դիտարկումը ցույց է տալիս, որ մինչեւ 1911 թ. Մուսա արական անվանումը կիրառվել է Վազըֆ գյուղում, Խըղըրբեկ գյուղում դրան զուգահեռ օգտագործվել է Մովսես տարբերակը, սակայն ավելի սակավադեպ: Քաբուսիեում կիրառվել է միայն Մովսես անունը, Հաջի Հաբիբլիում՝ գերազանցապես Մովսես, միայն երեք դեպքում է հանդիպում Մուսա ձեւը: Մուսա անունով էր հայտնի փրկարար լեռը, որն այդպես է կոչվել Մուսաների եւ ոչ թե աստվածաշնչան հայտնի կերպարի պատվին: Պահպանվել է նաեւ լեռան անվանակոչման հետ կապված ժողովրդական ավանդապատում¹¹:

Մուսա լեռան պաշտամունքի վերաբերյալ ազգագրական նյութեր չեն պահպանվել, սակայն ինքնապաշտպանական մարտերից հետո այն ստանում է փրկարար լեռան կարգավիճակ՝ դառնալով ազատության խորհրդանիշ եւ ներծագումնաբանական խմբի ինքնության դրսևորում¹²:

ԿԵՆՍԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մուսալեռցիների կենսապահովման մշակույթի տարրերի՝ տարազի, ուտեստի եւ ժողովրդական տան համալիրներում տեղ են գտել ազգա-

¹⁰ Անդ, էջ 103:

¹¹ Անդ, էջ 68–69:

¹² Դու պարծանքն ու փառքը մեր: / Թալլաթը, երբ երգվեց հաստատ, / Ջնջել ե՛ւ հայ, ե՛ւ Հայաստան / Մենք Մուսա լեռը բարձրացանք, / Քառասուն օր անմահացանք: Կրկներգ. Կովում ենք մենք հոգով անպարտ / Քառասուն օր, քառասուն դար, / Սվեղիո խրոխտ ու մանիշակ լեռներ, Մարդը լեռան լեռն Աստծու հավասար, Մուսա լեռան ոգիները հայոց հետ են եւ զիրենք կպաշտպանեն: Հայոց լեռները վրեժխնդիր ոգի ունին. իրենց հարազատները կպաշտպանեն / Մուսա տաղե մինչեւ Արարա, / Քո որդին եմ ես, / Դու սյունը իմ տան, / Թշնամյաց դեմ միշտ գոց, / Անառիկ բերդ-ամրոց, Իմ Մուսա լեռ:

Հայոց հպարտ լեռնապարում / Հզոր արծիվ Մուսա լեռ: Թուրքը հրաման տվեց՝ մեր լեռը կրակի տալ. ամմա լեռը չվառվեց, քիչ տեղ մը վառավ: Հրաշք էր: Հետո թուրքերը մեզ կըսեին, որ կռիվը կսկսե՛ր՝ ճերմակ ամպ մը կուզար մեր լեռը կփակեր, անոնք մեզի չէին տեսնար, ամմա մենք իրենց կտեսնայինք վերեւեն, ծառերուն մեջեն: Մուսա լեռը փոքր էր, Մասիսի պես (տես Պ. ՍՈՒՊԿՈՒԿՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 28):

գրական, ներծագումնաբանական խմբին հատուկ ինքնություն գրասեռ-
րումներ եւ մշակութային առանձնահատկություններ՝ առօրյա, տոնածի-
սական, սեռատարիքային, սոցիալական բաժանումներով: Ոչ նյութական
մշակութային ժառանգության տեսանկյունից կարելու խնդիր է սվեդիա-
ցի-մուսալեռացիների նոր պայմաններին հարմարվողականության, մշա-
կութային ցնցումի (շոկ) հաղթահարման եւ մշակութային հարմարվողա-
կանության խնդիրների դիտարկումը բնակչության տարբեր վայրերում՝
Սվեդիա, Պորտ Սաիդ, Մուսալեռ, Այնճար, Մայր Հայաստան:

Սվեդիահայերի ավանդական արհեստներից էր ջութահարությունը: Զար-
գացած էին մետաքսագործությունը, ասեղնագործությունը եւ ժանեկա-
գործությունը: Մուսալեռում զարգացած է եղել նաեւ սանրագործությունը:
Անվանի սանրագործներ էին յողունօլուքիները եւ խըղըրբեկցիները:
Սանրերը պատրաստել են տոսախ, հացենի եւ այլ ծառատեսակներից,
ոսկրից եւ եղջյուրից: Մետաքսագործության զարգացումը կապված էր
շերամապահության հետ: Ծանաչված կենտրոն էր Հաջի Հաբիբլին, որտեղ
տների մեծ մասում աշխատում էին կտորեղեն գործելու գետնահոր հաս-
տոցները: Բնական նյութերով ներկված գործվածքը մեծ պահանջարկ էր
վայելում ինչպես տեղում, այնպես էլ հարեւան գավառներում: Դրանից
կարում էին ավանդական տարազի մասեր, թաշկինակներ, ծածկոցներ
եւ այլն: Անտիոք քաղաքից ներմուծված պատրաստի բամբակաթելերով
գործվում էր նաեւ բամբակյա կտոր: Ստացված կտորեղենի մի մասը
վաճառքի էր հանվում Լեւշիե, Անտիոք եւ այլ քաղաքների շուկաներում:
Տեղում գործվող բամբակյա եւ մետաքսյա կտորներից մուսալեռացիներն
իրենց կարիքների եւ վաճառքի համար կարել են զգեստներ եւ պատրաս-
տել կենցաղային իրեր, որոնք հարգարվել են ասեղնագործ բանվածք-
ներով: Մուսալեռացիների կենցաղում կիրառվել եւ արժեւորվել են ժանե-
կագործ առարկաները՝ ծածկոցներ, գլխաշորի եւ թաշկինակի երիզներ,
գրպանի ժամացույցի պատյաններ եւ այլն: Մուսալեռան գյուղերում
կանայք տիրապետել են գեղարվեստական կարի՝ ասեղնագործության
եւ ժանյակի տարբեր եղանակներին: Ասեղնագործությամբ եւ ժանյակով
հարդարել են ավանդական հագուստը եւ կենցաղային առարկաները:
Վերջիններս կահ-կարասու հետ կազմել են բնակարանի ներքնատեսքի
մասերը: Պորտ Սաիդի գաղթակյան-վրանաքաղաքում նույնպես կանանց
ու աղջիկներին սովորեցնում էին ձեռագործ արվեստ: Մարաշի, Այնթափի
ձեռագործ արվեստը հասանելի է դառնում նաեւ մուսալեռացիներին:

Սվեդիայի հայերի տարազը ԺԹ. դ. վերջին եւ Ի. դ. սկզբին ուներ տոհմիկ, ավանդական ոճ¹³: Անտիոք քաղաքի ազդեցությամբ եւրոպական հագուստներն աստիճանաբար տարածվում են Սվեդիո հայ վեց գյուղերի բնակիչների ունեւոր եւ հատկապես երիտասարդ խավերի շրջանում: Տարեց տղամարդիկ եւ կանայք Պորտ Սաիդում էլ հագել են ավանդական զգեստներ, մինչդեռ շատ շուտով երիտասարդների հանդերձանքում նկատելի են դարձել նորամուծությունները: Հետագա տարիներին ավանդական տարազաձեւերը, կենցաղի փոփոխությանը զուգահեռ, դուրս են եկել կիրառությունից:

Մուսա լեռան տարազը եւ զարդերը հանդես են եկել երկու համալիրով՝ տեղական եւ քաղաքային՝ սեռատարիքային, առօրյա, տոնածիսական եւ նշանային առանձնահատկություններով հանդերձ: Մուսալեռան տարագում ԺԹ. դ. վերջին եւ Ի. դ. սկզբին տարբերակվել է տարազի երկու համալիր՝ ավանդական եւ քաղաքային:

Տարեց կանայք հագել են ավանդական «անթարի»՝ երկար զգեստ, գծավոր կտորից: Գոտին եղել է քիրմանի բրդյա շալ: Ներքնազգեստը կազմված էր շապկից եւ շապկընկերից: Շապկը սպիտակ գույնի կտավից էր, վարտիքը՝ կարմիր: Անտիոք քաղաքի ազդեցությամբ եւրոպական հագուստը մուտք էր գործել Մուսալեռան գյուղեր՝ Հաջի Հաբիբլի, Քաբուսիե, Յոդուն օլուք, Վազըֆ, Խըղըրբեկ: Կանայք կրել են մետաքսե գլխաշորեր՝ եզրերն ասեղնագործ ժանյակով հարդարված: Դրանք քառանկյունաձեւ մետաքսե, երբեմն էլ բամբակե նուրբ կտորներ էին՝ դաշածո ծաղկանախշերով հարդարված: Գյուղերում՝ հատկապես Հաջի Հաբիբլիում, որը մասնագիտացած էր մետաքսագործության մեջ, արտադրել են մետաքսե շերտավոր, միագույն նուրբ կտորներ: Տեղական կտորատեսակներն օգտագործվել են ինչպես Մուսալեռում, այնպես էլ Կիլիկիայի տարբեր քաղաքներում: «Անթարին» կողքերից ճեղքվածքներ է ունեցել եւ աշխատելիս փեշերը խրել են գոտու մեջ՝ չխանգարելու համար: «Անթարիի» տակից կրվող ներքնաշապկը տեղական կտավից կարել են կանայք: Ծեր կանանց զգեստը երկարփեշ էր, հասնում էր մինչեւ ոտքերի կոճերը: Զահել կանանց կամ աղջիկների զգեստները ձգվել են ծնկներից ցած: Դա են պահանջել գեղագիտության եւ վարքի կանոնները: Զգեստի վրայից հագել են բաճկոնակ՝ բազմագույն մետաքսաթելերով նախշակարված: Մեջքին

¹³ Գ. ԳՅՈՋԱԼՅԱՆ, Մուսալեռան ազգագրությունը, Երեւան, 2001, էջ 124–128:

կապել են հաջիհաբիբլեցիների գործած գույնզգույն, նուրբ բանվածքով գոտի, փնջերով կամ արծաթե գոտի: Մետաքսե գոտին կապել են մեջքին՝ ալ կարմիր ծայրերը կախելով հանգույցից 15–20 սմ ցած:

Տարեց կանայք գլխին կրել են ոսկե դրամների շարանով զարդարված կարմիր գդակ, որը ծածկվել է բարակ գլխաշորով: Մի գլխաշորով էլ ծածկել են գլուխը՝ գլխարկի վրայից տանելով ծայրերը, մազափնջերի տակից անցկացնելով՝ կապել են գլխի վրա: Մի ուրիշ թաշկինակով եւս ծածկել են եւ ծայրերը գդակի տակից դարձրել եւ մտցրել այտերի եւ գլխաշորի միջեւ՝ ծածկելով քիթն ու բերանը:

Երիտասարդ կանայք Մուսալեռում գլխին կրել են կարմիր ֆես, որի վրայից կախվել է փնջիկ, ապա գցել են դաջազարդ գլխաշոր՝ քորոցներով ամրացնելով ֆեսի վրա: Դրա վրայից գցել են մետաքսե երկար, քառանկյունաձեւ սպիտակ գլխաշոր, որի ծայրերը կախվել են մինչեւ սրունքները: Նորահարսի դեմքը ծածկել են նուրբ մետաքսյա քողով: Աղջիկները կրել են ֆես՝ եռաշարք դրամներով զարդարված: Ֆեսի վրայից կապել են գլխաշոր: Փոքր աղջիկները մազերին կապել են ժապավեն: Երիտասարդներն սպիտակ կտավե շապկի եւ շապկընկերի վրայից հագել են բամբակյա, նորահարսները մետաքսյա շրջազգեստ՝ «ֆիսթան»:
Նման զգեստի վրայից հագել են մուգ գույնի բամբակյա կամ բրդյա կտորից վերնազգեստ՝ «փալթե-պալտո»:

Տղամարդիկ հագել են սպիտակ բամբակե ամուր գործվածքից շապիկ եւ շապկընկեր: Վրայից հագել են տաբատ՝ բամբակյա կամ բրդե կտորից: Կապել են գծավոր կտորից կարված գոտի՝ դրանից կախելով քսակը, որի մեջ պահել են ծխախոտ եւ այլն: Հագել են ելակ, որի առաջամասը զարդարվել է երկայնակի դասավորված կոճակաշարով: Այն կոճկվել է մետաքսե հյուսածո օղերով: Ելակի վրայից հագել են աբա՝ այծի մազից: Այն եղել է երկար, մինչեւ ծնկները, իսկ թեւքերը՝ մինչեւ արմունկները: Աբան գործվել է բրդից կամ բամբակախառն թելից՝ շրջկենտրոնում կամ Անտիոքում: Այն հարմար էր կրել էր եւ ցրտին, եւ անձրեւին: Տոներին տղամարդիկ կապել են տեղական մետաքսյա գոտի:

Տղամարդիկ կրել են ֆես, դեպի աջ՝ մի փոքր թեք կատարից կախելով փունջը: Ծերերը գլխարկի վրա թաշկինակ կամ ապարոշ են փաթաթել: Գլխարկը թաղիքից էր՝ քուլախ անվամբ, որի վրա փաթաթել են գլխաշոր: Այն շեղակի ծալել, ոլորել են եւ փաթաթել գլխարկի շուրջը: Մեկ փնջիկը կախել են ականջի վրա, մյուսը՝ թողել փաթաթանին: «Քաֆիան» մետաք-

սե կտոր էր՝ քառակուսաձեւ շորս անկյուններում մեկական, կենտրոնում՝ երկու մաքուրաձեւ նախշ։ Այն եղել է նաեւ շերտերով, որոնց միջեւ արվել են ծաղկանախշեր։ Դրա երկու անկյունում արվել է մեկական փնջիկ։

Ագանելիքը կազմված էր գուլպայից եւ ոտնամանից։ Ոտնամանը՝ «յամանին», կաշվե կոշիկն էր եւ ճութակոշիկը։ Կաշվե ոտնաման հագել են ինչպես մեծերը, այնպես էլ փոքրերը։ Տղամարդկանց ոտնամանը սրածայր էր, տակի կաշին եռանկյունաձեւ եւ ծալվում էր մատների վրա։ Կանանց ոտնամանը մուգ գույնի էր եւ նույնպես սրածայր։ Հագել են բրդյա սպիտակ, մոխրագույն եւ նախշազարդ գուլպաներ։ Գործածվել է նաեւ կարմիր կամ դեղին գույնի երկարաճիտք կոշիկը՝ «չաքման»։ Աշխատանքային օրերին տղամարդիկ հագել են երկարաճիտք կոշիկ՝ հատկապես օձերից պաշտպանվելու համար։

Զարդերը հիմնականում գնել են քաղաքից։ Աղջիկները, շորս-հինգ տարեկանից սկսած, կրել են ապակյա ապարանջաններ, մեծանալիս դրանք փոխարինվել են արծաթե եւ ոսկե օրինակներով։ Ընդունված էր ականջների բլթակները ծակելը՝ որպես նվիրագործման ծեսի հեռավոր արձագանք։ Այդ գործն արել է տարեց կին՝ տվյալ մշակութային ավանդույթները, գիտելիքները եւ հմտություններն ամբարած եւ հետագա սերունդներին փոխանցող մեկը։ Ականջներից սկզբնապես ուլունքներ են կախել, մեծանալուն ու հասունանալուն զուգընթաց դրանք դարձել են արծաթե կամ ոսկյա օղեր։ Ոսկե մանյակը եւ ոսկիների շարանը նվիրել է փեսացուն նշանադրության օրը։ Երիտասարդ հարսները, աղջիկները մազերը հարդարել են արծաթե ծամկալներով, կրել են ոսկե օղեր, շղթա, խաչ, մանյակ, մատներին՝ արծաթյա եւ ոսկե մատանիներ, թեւերին՝ նույնպիսի ապարանջաններ, մեջքին՝ արծաթե գոտի։ Մեծ կիրառություն ունեին կեռազարդերը՝ «չանգյալները»։ Նման զարդատեսակ գտնում ենք նաեւ սյունիքարցախյան զարդահամալիրում։ Մոր ոսկյա զարդերը ժառանգել են աղջիկները։ Որոշ աղջիկներ գեղեցկանալու նպատակով աչքերին ծարիր՝ «սուրմա» են քսել։

Մուսալեռում կանայք մազերը հարդարելիս բաժանել են երկու մասի եւ հյուսել՝ գցելով թիկունքին։ Գլխին կապել են գլխաշոր՝ ծայրերը հանգուցելով գլխին՝ աչ կողմ թեքած։ Տղամարդիկ մազերը կտրել են տվել ամիսը մեկ անգամ։ Ոմանք գազաթին թողել են կլոր բացատ։ Ճակատին մազափունջ՝ «քաքուլ» է թողնվել՝ աչ թեքած։ Բեղերը ոլորել եւ ուղղել են վեր՝ դեպի ականջները։ Հետագայում նորաձեւ էր համարվում սրած եւ դեպի վեր ուղղած բեղը։

Մուսալեռան ուտեստներում գրսեւորվել են տեղական առանձնահատկութիւններ՝ տոհմիկ կերակուրների առանձնացմամբ¹⁴: Սիրված էին տոնական հացերը՝ կաթնահաց եւ բեկեղ (պանրահաց): Կերակուրները տարբերվում էին զանազան համեմունքների առատ կիրառմամբ (տաքդեղ, պղպեղ, սեւ պղպեղ, քիմիոն եւ այլն):

Բնակարանը եւս ինքնատիպ էր: Սկզբում տները եղել են միահարկ՝ մի բաժանմունքով, ուր իրենց տեղն ունեին նաեւ ընտանի կենդանիները: Տները կառուցվել են սպիտակ քարից: Քառանկյուն տաշած քարը միայն ի. դարասկզբին է մուտք գործել, իսկ մինչ այդ սրբատաշ քարով տուն չկար¹⁵: ԺԹ. դարավերջին կառուցվեցին երկհարկ բազմասենյակ տներ՝ սաքուով եւ պատշգամբով, առանց միջանցքի, մի շարքով տեղակայված: Առանձին մասն կամ թոնրատուն չկար, թոնիրը տան առջեւ էր կամ կողքին: Դռնից մտնելիս անմիջապէս աջ կողմում գտնվել է պատի մեջ եռամաս բացվածք՝ կժերի, թասերի եւ առօրյա ամանեղենի համար նախատեսված: Նույն պատի վրա ցցից կամ մեխից ամրացվել է գդալամանը՝ եղեգնյա կողովը, որի մեջ պահել են գդալները եւ շերեփները: Առաջին հարկում պատրաստվել են երեք-չորս պատուհան-դարակներ՝ տարբեր մանր առարկաներ պահելու նպատակով: Դռնից անմիջապէս ձախ արվել է մի փոքրիկ անցք՝ ամառ թե ձմեռ կատվի ազատ ելումուտն ապահովելու համար: Քիչ ավելի ձախ՝ համարյա պատի մեջտեղում, օջախն է տեղադրվել: Օջախի 10–12 սմ լայնքով վերնամասում դրվել են ձեթի ճրագը, նավթի լամպը, լուցկին կամ նման այլ իրեր: Մյուս՝ հյուսիսային պատի ձախ անկյունում պատի մեջ բացվել է մի պահարան: Առաջին հարկը լինում էր փակ, մյուս հարկերը տրամադրվել են գրքերի կամ այլ իրերի համար: Հետեւի պատի երկայնքով դրվել են կարասներ, սափորներ՝ «ժափիկ» պանրով, ձիթապտղով, ձեթով կամ թթուներով: Կարասների առջեւում՝ հետեւի պատին զուգահեռ, տեղադրել են մեծ ու փոքր ամբարները: Մեծ ամբարը երեք բաժանմունքով էր՝ ձավար, ցորեն, կորեկ, սիսեռ կամ եգիպտացորեն պահելու համար նախատեսված: Երկրորդ հարկում երկու-երեք պահարան էր լինում: Հանդերձանք ու զարդեր պահելու նպատակով օգտագործել են զգեստարկղ եւ զրդատուփ: Ամանեղենը բազմազան էր, ճաշի համար՝ փայտե գդալներ, պնակներ՝ պղնձից, մետաղից, ճենապակուց, կավից,

¹⁴ Անդ, էջ 65–68, 128–141:

¹⁵ Անդ, էջ 108–109, 112:

ջնարակված եւ այլն: Սեղան ծառայող հարմարանքը հյուսված էր լինում ցորենի ցողունից՝ ծեղից: Շատ քիչ տներում կար փայտյա սեղան՝ մոտ 15 սմ բարձրությամբ կլոր կամ քառակուսի: Նստել են ծալապատիկ: Ճաշն սկսվել է տան մեծի «Հայր մերով» եւ ավարտվել «Փառք քեզ, Աստված» եւ «Օրհնյալ է Աստված» փառաբանություններով: Առանց պատճառի՝ մեծից առաջ սեղանից չէր կարելի հեռանալ: Ուտելու ընթացքում չէր կարելի բարձր խոսել կամ շատախոսել:

Տան ներքնատեսքի կարեւոր տարրերից է եղել խսիրը: Դրա վրա փռել են մեծ ու փոքր մինդարներ, բազմոցներ ու բարձեր՝ պատի երկայնքով կամ օջախի շուրջը: Քնելիս դրանք հավաքել են եւ փռել անկողինները¹⁶:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՐՄԱՐՎՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

ԵՒ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼԵՌԱՆ ՎՐԱ

Սվեղիահայ-մուսալեոցիները Մուսա լեռան վրա մարտնչելիս հանդես են եկել որպես լեռան զավակներ, լեռան երկնային արքայի՝ արծվի պես: Հերոսամարտին նվիրված հուշարձանը Մուսալեռ գյուղում ունի արծվի ուրվագիծ: Իսկ խաղաղ պայմաններում՝ թե՛ իրենց բնօրրանում եւ թե՛ օտար անապատային ավերում, ծիծեռնակի պես ամեն անգամ նորոգել են իրենց տունը՝ լինի քարե միահարկ կամ երկհարկ տուն, օտարածին վրան թե «Ֆրանսիական» մեկ սենյականոց կացարան:

Մուսալեոցիներին ապստամբ համարող թուրք հարյուրապետը հետագայում գրել է, որ եթե լեռնականի առողջ բնազդին եւ որսորդի վարժ ռազմավարության հետ նրանք ունենային բավարար չափով զենք ու զինամթերք, իրենցից ոչ ոք չէր կարող ազատվել այդ կիրճերից, նաեւ ավելացրել է, որ մուսալեոցիները մասացու ոչխարների նման սպանդանոց չգնացին, այլ կռվեցին առյուծների պես¹⁷:

Շատ բնութագրական է Մարգո Ղուկասյանը նկարագրել հուշարձանը: «Կարմրաքար արծիվ հուշարձան. մի ամբողջական հզոր արծիվ, որ ամուր կանգնած է բլրի վրա, ինչպես մուսալեոցիներն էին Կիլիկիայի ծովահայաց այն գագաթում: Թռչնի թեւերը կեռված են դեպի վերեւ, իսկ ոտքերով մխրճվել է հողի մեջ՝ հայրենի հողից ուժ ստանալով: Հուշարձանում արտացոլված են մուսալեոցուն հատուկ գծեր՝ ուժ, համառություն,

¹⁶ Անդ, էջ 119–120:

¹⁷ «Հայրենիք» օրաթերթ, 14 սեպտեմբեր 1972:

դիմագրություն: Նման արժվենի հայացքը բնորոշ է հայկական ժողովրդական էպոսից սերած հերոսին»¹⁸:

Մուսալեռացիները նոր պայմաններին արագ հարմարվելու բացառիկ կարողություններ են ցուցաբերել: Լեռ բարձրանալիս իրենց հետ տարել են անհրաժեշտ իրերը, ունեցած այծերը, մյուս կենդանիները: Որոշել էին նույնիսկ հավի ճուտ չթողնել գյուղում:

Ըստ Մուսալեռան հերոսամարտի ականատես Հովհաննես Իփրեջյանի՝ «Բիթիասի, Խրդըր-Բեկի կողմեն անասունները տարինք՝ շուն, կով, էշ, տավար, սարը բարձրացուցինք: Լեռը տարինք մեր ամեն ինչը՝ թենջիրե, թավա, ուտելիք, զենք, երկանք անգամ տարած էինք. ցորենը կաղաջինք, ալյուրը հաց կշինեինք, սաջի վրա կշարեինք, կեփեինք, կուտեինք: Աղը որ պակասեր, կերթայինք ծովի ջուր կբերեինք. կեռացնեինք, աղը կնստեր տակը, աղը մեզ պետք էր. անասուն շատ ունեինք: Փայտերը կտրեցինք, թեք կտուրներով տունիկներ շինեցինք, մեջը մտանք: Միայն մենք յոթը կողինք ունեինք»¹⁹:

Լեռան վրա ապաստանելիս «...յուրաքանչյուր ընտանիք փայտից խրճիթներ շինեց, քանի որ կղմինդր, քար չկար: Երիտասարդ տղաները պատնեշներ շինեցին»²⁰: «Տուն չէր բնական տեղերնին, այլ ծառերու երկար ճյուղերով շինված մի շուք, միայն արեւից պատսպարվելու համար»²¹: Փրկության նավերում «շատերը տրտնջում էին, եւ պահանջում էին, որ մի քիչ դանդաղ թող քշե նավապետը, ինչ պիտի ըլլա մեր վիճակը.... Ով է լսե Մուսա-Լեռացիներու անհասկանալի խոսքերը:Ժողովուրդը ուզում էր դանդաղ երթան զրահավորները, որպես հանգիստ մնա իրենց ստամոքսը եւ գլխու պտույտը»²²:

ՊՈՐՏ ՍԱԽԴՈՒՄ

Մուսալեռացիները Պորտ Սախդում ապրել են չորս տարի՝ մինչեւ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը: Լազարեթ կոչվող վայրն ավազոտ տարածք էր՝ զուրկ որեւէ բուսականությունից,

¹⁸ Մ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ, Ոսկեձեռիկ ճարտարապետը, «Գարուն», 1983, թիվ 11, էջ 20:

¹⁹ Վ. ՍՎԱԶԼՅԱՆ, Մուսալեռան հերոսամարտը ականատես վերապրողների վկայություններ, Երեւան, 2015, էջ 47:

²⁰ Վ. ՍՎԱԶԼՅԱՆ, նշ. աշխ., ականատես՝ Ս.Աղամյան:

²¹ Պ. ՍՈՒՊԿՈՒԿՅԱՆ, Մուսալեռան ժողովրդին անցյալը, էջ 90:

²² Անդ, էջ 100:

ուր ամառներն անտանելի շոգ էին, եւ մարդիկ մեծ ցնցում են ապրել իրենց բնակավայրին բոլորովին հակառակ պատկեր եւ բնակլիմայական պայմաններ ունեցող վայրում²³։ Շատ տիպական է ականատեսի հետեւյալ արտահայտությունը. «Ուտելու, խմելու չափը նկատի չի առնող Մուսալեոցիները՝ մի քանի ամիս գրամով կերան ու խմեցին»։ Կարուձեւի եւ «ալաճա» (բամբակյա կտոր) պատրաստելու արհեստանոցներ են բացվել։ Հացը, ջուրը, ուտել-խմելը, հագնվելն անվճար էին, աշխատանքը՝ օրավարձով։

Վրանաքաղաքը կազմված էր 19 թաղամասից, իսկ վրանների ընդհանուր թիվը 475 էր՝ նախատեսված 4900 հոգու համար։ Հաշվի առնելով մուսալեոցիների վիճակը՝ շտապ կառուցվել են փուռ եւ խոհանոց, նաեւ ընդարձակ ճաշարան՝ երեխա ունեցող մայրերի համար, որպեսզի «բացառիկ կերակրվին իրենց երեխաներով», եւ հավելյալ ուտելիք են բաժանել թույլ ու տկար երեխաներին եւ հիվանդներին։ Եգիպտահայ կարմիր խաչը հիմնել է հիվանդանոց, որտեղ առաջին հերթին օգնություն են ստացել մարտերի ժամանակ վիրավորվածները։ Վրանաքաղաքում հիմնվում է նաեւ Սիսվան վարժարանը եւ համանուն որբանոցը։

Կյանքը վրանաքաղաքում աստիճանաբար կարգավորվել է, եւ մուսալեոցիներն այստեղ շարունակել են զբաղվել իրենց ավանդական արհեստներով՝ ոստայնագործությամբ, գդալագործությամբ, սանրագործությամբ, ասեղնագործությամբ եւ այլն։ Մինչեւ 1919 թ. Մեծ եղեռնից փրկված հազարավոր հայերի քարավաններ են եկել Պորտ Սաիդ եւ տեղավորվել մուսալեոցիների կողքին։ Շուտով այստեղի գաղութաբնակ հայերի թիվը հասնում է 10 հազարի։

²³ Պորտ Սաիդի ականատեսների պատումներից. Ֆրանսացիները եկան, պզտիկ նավակներ բերին, մեզի նավ բարձրացուցին, տարին Եգիպտոս։ Անտեղ մեզի կկերակրեն, կպահեն։ Իջանք Եգիպտոսի հողին վրա։ Անապատի դեղին ավազը ոտքերնիս կրակի պես կվառեր։ Տեսանք շարքերով բրեզենտե չադրերներ (վրաններ) լարել են մեզի համար, մեջը պառկելու անկողին, ամեն ինչ... (Վ. ՍՎԱԶԼՅԱՆ, 2015, 42. Մ. Փանոսյան)։

Պորտ Սաիդում, ավազներուն վրա, վրաններու տակ կապրեինք։ Ամեն մի քսանհինգ վրանը մի թաղ էր, մի վերակացու-չավուշ ուներ։ Անտեղ որ գացինք, ոչ մի բան չկար, հացը անգամ դուրսեն կուգար։ Ամեն ինչ շինեցինք, արհեստավորները սկսան աշխատիլ։ Պորտ Սաիդը Սուեզի ջրանցքին քովն է։ Մեզ հոն տարին. չադրներին տակը ամեն ինչ պատրաստել էին մեզի համար՝ եւ ուտելիք, եւ հագնելիք։ Մեր վեց գյուղերը առանձին-առանձին թաղեր տեղավորեցին։ Դպրոց բացին, հիվանդանոց բացին, հեշ նեղություն չքաշեցինք։ Չորս տարի հոն մնացինք։ Նավերը մեզի կերակուր կհասցնեին։ Դաշնակից ուժերու պարենավորման բաժինը եւ Եգիպտոսի կառավարությունը պահեցին մեզի (Վ. ՍՎԱԶԼՅԱՆ, 2015, 42. Մ. Փանոսյան)։

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ՄՈՒՍԱԼԵՌ

Պատերազմում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո մուսալեու-ցիներին հնարավորություն է ընձեռվել վերադառնալ իրենց գյուղերը: 1919 թ. հուլիսի 31-ին Անտիոքի ծովածոց հասավ հայերի առաջին, իսկ օգոստոսի 27-ին՝ երկրորդ քարավանը: Կարճ ժամանակահատվածում աշխատասեր մուսալեուցիները խաղաղ կյանքի ակնկալիքով վերականգ-նեցին տարագրության ժամանակ Թուրքերի ավերած հայկական գյու-ղերն ու եկեղեցիները: Կյանքն աստիճանաբար սկսել է ընթանալ նախ-կին հունով, թեեւ 1915 թվականի ողբերգական օրերը չէին մոռացվել: Ի հիշատակ Զեյթունի հերոսական ինքնապաշտպանության՝ Մուսա լեռում հիմնվեց մեկ հայկական գյուղ եւս՝ Նոր Զեյթունը, որի բնակիչները Մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած զեյթունցիներն էին: Մուսա լեռան հերոսա-մարտում զոհված մարտիկների հիշատակը հավերժացնելու նպատա-կով մուսալեուցիները գրեթե ամեն տարի ուխտի էին գնում Տամլաճըզ (Կաթկթող ջուր)՝ հավուր պատշաճի հոգեհանգստյան կարգ մատուցելու իրենց 18 նահատակների հիշատակին: Շատերը, սովորության համա-ձայն, եկել են շաբաթ օրվանից՝ ուտելիքներով, մատաղացու կենդա-նիներով եւ նախօրոք պատրաստած իրենց փայտյա խցիկներով: Իսկ տարիներ անց մուսալեուցիները ցանկություն ունեցան Տամլաճըզում մի հուշարձան կառուցել՝ ի հիշատակ Մուսա լեռան հերոսական ինք-նապաշտպանության: Այդ հուշարձան-կոթողի ճարտարապետն էր պրն. Գալենտերը, որն ավելի քան մեկ ամիս անցկացրել է լեռան վրա:

ՄՈՒՍԱԼԵՌՈՒՄ

Երբ 1919 թվականին մուսալեուցիներն իրավունք են ստանում վե-րադառնալ Մուսալեռ, իրենց տները գտնում են թալանված, այրված եւ քանդված: Քսան տարվա ընթացքում կրկին այգի են տնկում, ծա-ռեր աճեցնում եւ հանգիստ ապրում մինչեւ 1939 թվականը²⁴: 1937 թ.

²⁴ «Վերջն ալ նորեն Մուսա լեռ գացինք: Տեսանք՝ ամեն ինչ քանդ ու խարաբ: Սկսանք նորեն շինել, մշակել հողը, աճեցնել բերքը: Վերջն ալ Մուսա լեռան վրա հուշարձան շինեցինք՝ մեզ ազատող նավին ձեռով, խաչն ալ վրան... Սակայն 1939-ին, երբ Ֆրանսացին ու անգլիացին մոռցան հայերուն տված մեծ-մեծ խոստումները, Թուրքին նվեր տվին Ալեքսանդրետի սանջակը, Մուսա լեռն ալ՝ հետը: Է, մենք ի՞նչ պիտի ընեինք, Թուրքին հետ ապրիլ կրնայինք: Ամեն ինչ հավաքեցինք, ճամփա ելանք դեպի Սուրիայի ծովեզերքը՝ Պասիտի դաշտը (Վ. ՍՎԱԶԼԵԱՆ, 2015, 42. Մ. Փանոսյան):

Ալեքսանդրետի շրջանը, շարունակելով մնալ Սիրիայի կազմում, անցավ Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի հսկողության տակ: Մեկ տարի անց, Ֆրանսիայի համաձայնությամբ, Թուրքիան զորք մտցրեց Ալեքսանդրետ եւ ստեղծեց Հաթայ ինքնավար պետությունը: 1939 թ. հունվարին, հակառակ ազգաբնակչության կամքին ու Սիրիայի դիմադրությանը, այն վերջնականապես միացվեց Թուրքիային:

Թուրքական հալածանքներից խուսափելու համար Կիլիկիայի հայությունը, որոնց հետ նաեւ Մուսա լեռան յոթ գյուղերի ազգաբնակչությունը (բացառությամբ Վազրֆ գյուղի մի քանի տասնյակ ընտանիքների), ստիպված եղավ նորից բռնելու գաղթի ճամփան: Հեռանալով հայրենի վայրերից՝ մուսալեռցիներն իրենց հետ վերցրին եղբայրական գերեզմանի սրբազան հողից՝ իբրեւ մասունք: 1939 թ. հուլիսի 17-ին սկսվեց ժողովրդի տեղահանությունը: Գաղթականությունը դարձյալ թակել էր հայի դուռը, սակայն մի տարբերությամբ, որ այս անգամ բնաջնջման վտանգ չկար: Չափազանց դժվար էր բաժանումը՝ հատկապես չափահաս մարդկանց համար: Մուսալեռցիները միառժամանակ պետք է մնային Պասիթում՝ Քեսապից շուրջ 25 կմ հարավ-արեւմուտք ընկած ծովեզրյա մի շրջանում: Պետք է մնային այնքան ժամանակ, մինչեւ որ հետագա բնակավայրի վերաբերյալ վերջնական որոշում լիներ²⁵:

Մուսալեռցիները Պասիթում մնացին 40 օր՝ ապրելով սավաններով ծածկված խցիկների տակ: Այդ անհյուրընկալ ծովեզրյա հարթավայրը շատ տխուր հիշողություններ է առաջացրել ժողովրդի հոգում:

Իրենց շեն ակութներից հեռանալով, բնության տարերքին ենթարկված, անօթեւան, սննդի պակասից տառապող, հայրենիքի կարոտը սրտում եւ ապագայի նկատմամբ անհանգստությամբ եւ անվստահությամբ լի՝ Մուսալեռան ժողովուրդը թիրախ է դառնում ծանր փորձու-

²⁵ Նավերը ոնց մեզի տարեր էին, անանկ ալ ետ բերին Մուսա լեռ: Ադ 1919 թվին էր: Քսան տարի խաղաղ ապրեցանք Մուսա լեռում՝ ֆրանսացիին տիրապետության տակ, ամեն ինչ նորեն սկսանք դասավորել, ցանել, հնձել: Վերջն ալ 1939 թվին Այնճար տեղափոխվանք: 1947-ին ալ Հայաստան եկանք» (Վ. ՍՎԱԶԼՅԱՆ, 2011, 488):

Ետքը մեզի տարին Այնճար, հոն ալ բաց դաշտ էր, սկսանք նոր տուներ շինել, նոր ալյոցներ ցանել, ջուր բերինք. քանի մը տարիեն դրախտ դարձուցինք Այնճարը: Ալ նարինջ, լիմոն, ինչ միտքեդ կանցնի՝ կբուսներ... Այնճարն ալ ամալի՝ առանց ջուր, բաց դաշտ էր: Աճեցուցինք, բուսցուցինք, շինեցինք, սարքեցինք: 1946 թվին ալ թողեցինք ամեն ինչը՝ եկանք Հայաստան, ըմը դահա ջեբելմուսացիք մնուց Այնճար: 1939-ին քուրբերը նորեն եկան: Այս անգամ մենք Այնճար գացինք (Վ. ՍՎԱԶԼՅԱՆ, 2011, 482):

թյան ու հիվանդության: Սակայն Պասիթը միայն դրանով չէր «սեւ հետք» թողել: Այդ զրկանքով լի օրերից մեկն անմոռանալի է մնացել սերունդների հիշողության մեջ՝ որպես մի դառը հիշողություն: Եղանակն էլ ի՞ր հերթին բարեհաճ չի գտնվել մոսալեռցիների հանդեպ: Շուրջ 5000 մարդ բաց դաշտի մեջ՝ հորդառատ անձրեւի տակ, ապրում է դժվարին ժամեր: Անձրեւին ու փոթորիկին թիրախ դարձած ժողովուրդը, մինչեւ ոսկորները թրջված եւ սառած, մարմինները տաքացնելու համար թմբուկ-զուռնայի հարվածների տակ մեծից փոքր սկսում է պարել մինչեւ լուսաբաց: Այն դժվարին իրավիճակը դարձյալ չի ընկճել մոսալեռցիներին: Այն փաստը, որ ազատվել են թուրքական ատելի իշխանություններից, ամեն զրկանք ու դժվարություն դարձրել է հաղթահարելի:

Ժողովուրդը տաժանելի օրեր է անցկացրել Պասիթում, մինչեւ ֆրանսիական իշխանությունները վերջնականապես կարգավորել են նոր բնակության վայրի հարցը: Դա Սիրիայի եւ Լիբանանի մոտ գտնվող Այնճար բնակավայրն էր, որը ֆրանսիական կառավարությունը գնել էր Ռուշտի անունով թուրք բեկից եւ հատկացրել մոսալեռցիներին՝ իբրեւ փոխհատուցում:

Ժողովուրդը բեռնատար նավերով փոխադրվել է նախ Թրիփոլի, այնտեղից բեռնատար շոգեկառքով՝ Ռայաք, որից հետո էլ՝ Այնճար: Ժողովուրդը նախ տեղավորվել է Խալքիս կոչված ավերված բերդի ավերակներում: Հայ բարգործական ընդհանուր միության աջակցությամբ մեծաքանակ վրաններ են պատրաստվել, եւ մոսալեռցիները հնարավորություն են ստացել տեղավորվելու այդտեղ:

Այնճար հասնելուց 10 օր անց սկսվել է բնակարանաշինությունը: Շինարարական աշխատանքների ընդհանուր պատասխանատու էին ճարտարապետ Քեշիշյանը եւ նրա օգնական Աբրահամ Տ. Գազանճյանը: Ամեն ընտանիք պարտավորված էր իր մասնակցությունը բերելու այդ համայնական աշխատանքին:

Խստաշունչ ձմեռն էր մոտենում, անձրեւն ու ձյունը թրջում էին վրանները, ուր ժողովուրդը պատսպարվել էր մինչ բնակարանների կառուցումը: Այդ ծանր դրության պայմաններում որոշում է կայացվել կանանց, ծեբերին եւ երեխաներին բաժանել շրջակա գյուղերում՝ մինչեւ սաստիկ ցրտերի ավարտը: Նրանք ուղարկվել են Մուրաթաթ, Գապլեազ, Պալլեազ, Ըժտիթա, Թալապիա եւ Զահլե, ուր գյուղացիները նրանց արժանացրել են հյուրասիրության եւ հոգատար վերաբերմունքի: Ամբողջ

ձմեռ շարունակվել են շինարարական աշխատանքները: Աշխատողները բնակվել են վրանների տակ՝ դիմագրավելով բնության տարերքին: Ո՛չ անտանելի պայմանները, ո՛չ ծանր աշխատանքը, ո՛չ ցուրտն ու սննդի պակասը չեն ընկճել աշխատավորներին, քանի որ յուրաքանչյուրը գիտակցել է, որ իր աշխատանքից են կախված բնակարանների արագ կառուցումը եւ բնականոն կյանքի վերադարձը: Բնակարանաշինությունը շուրջ մեկ տարի է տեւել եւ ավարտին է հասել 1940 թվականի աշնանը: Այդ ընթացքում կառուցվել է 1068 քարաշեն տուն: Յուրաքանչյուր տուն բաղկացած էր մեկ սենյակից եւ արտաքնոցից: Երկրորդ աշխարհամարտը պատճառ դարձավ, որ երկու սենյակ եւ մեկ հյուրասենյակ բնակարանների կառուցման նախնական ծրագիրը խափանվեւ: Մեկ սենյականոց յուրաքանչյուր տան մեջ ապրել է մեկ ընտանիք: Կառուցվեցին նաեւ եկեղեցիներ, դպրոցներ, ինչպես նաեւ կարճ ժամանակահատվածում հիմնվեց նորակառույց վեց թաղամաս, որոնք ստացան Մուսալեռան վեց գյուղերի անունները: Բաշխվեցին ոռոգելի եւ անջրդի հողատարածքներ՝ յուրաքանչյուր ընտանիքի թվին համապատասխան: Կյանքն աստիճանաբար հունի մեջ է մտավ: Կարճ ժամանակահատվածում Այնճարը վերածվեց ծաղկուն մի բնակավայրի: Նոր բնակավայրում էլ մուսալեռցիները զբաղվեցին դաշտավարությամբ, այգեգործությամբ ու արհեստներով: Այսօր Այնճարը համարվում է Լիբանանի գեղեցիկ անկյուններից մեկը, ուր գործում են մի քանի ազգային, կրոնական, բարեգործական, մշակութային եւ մարզական կազմակերպություններ, երեք դպրոց, որոնց գործունեությունը նպաստում է գաղթօջախում ապրող հայերի ազգային ինքնագիտակցության պահպանմանը: Եւ երբ Մուսալեռ վերադառնալու բոլոր հույսերն աստիճանաբար մարվում են, ժողովրդի հոգում վառվում է հայրենադարձության եւ ներգաղթի լույսը:

Մեծ թվով մուսալեռցիներ արձագանքում են հայրենիքի կոչին, եւ 1946–1947 թթ. շուրջ 5 հազար մուսալեռցիներ (650 ընտանիք Այնճարից, 50 ընտանիք՝ Սիրիայի եւ Լիբանանի տարբեր քաղաքներից) հանգրվանում են Խորհրդային Հայաստանում եւ մասնակից դառնում Մայր հայրենիքի վերաշինությանը:

Ամեն տարի՝ սեպտեմբերի երկրորդ կեսին (մինչեւ 1975 թվականը՝ սեպտեմբերի երկրորդ կիրակին, իսկ 1975 թվականից սկսած՝ երրորդ կիրակին), Մուսալեռան սերունդները, մուսալեռցիների զավակները հավաքվում եւ ավանդական հարիսայով, զուռնա-թմբուկով, մարտական

շուրջպարով ու ներծագումնաբանական խմբին հատուկ արժանապատվության զգացումով նշում են հերոսամարտի տարեդարձը եւ ոգեկոչում քաջաբար նահատակված հերոսների հիշատակը: Ուշագրավ է, որ որոշ արցախցիներ, որոշակի նմանություններ են տեսնում իրենց եւ մուսալեոցիների միջեւ՝ նշելով, որ «մուսալեոցիք մեզ նման են, մեր պես համառ են եւ հաղթող»²⁶: Նույն բանասացը կարծում է, որ տեսակով իրենց նման են նաեւ շիրակցիները եւ ջավախեցիները: Ի թիվս այլ տեսակետների՝ կա նաեւ վարկած, որ մուսալեոցիները մի ժամանակ եկել են Հայաստանից. «Անոնք Հայաստանէն գաղթած, եկած են»²⁷: Վերջին շրջանում բավականին լայնորեն շրջանառվում է մուսալեոցիների եւ արցախցիների մշակութային՝ հատկապես բնավորության եւ ուտեստի համակարգում դրսևորվող նմանությունների վերաբերյալ տեսակետը: Թեեւ մուսալեոցիների սերունդները հիշում են, որ իրենց տանը, շրջապատում հաճախ են խոսել իրենց՝ Արցախից դարեր առաջ եկած լինելու մասին, սակայն դա չի դիտվել որպես պատմական փաստ, այլ ընկալվել է որպես իրենց ծագման մասին պատում: Նույն բանասացի կարծիքով՝ թեեւ ինքը բազմիցս եղել է Արցախում, սակայն հատուկ մշակութային նմանություններ չի տեսել, բայց երբ լսել է բարբառը՝ մի տեսակ հարազատություն է զգացել եւ հեշտությամբ հասկացել զրուցակիցներին²⁸:

Մուսա լեռան հերոսամարտի ականատես վերապրողների վկայություններին²⁹, առկա գրավոր ու բանավոր ազգագրական նյութերի եւ պատմական անցքերի վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ մուսալեոցիներն իրենց հատուկ համառության, նվիրվածության արդյունքում կարողացել են հաղթահարել մշակութային ցնցումը բնակության նոր վայրերում եւ հարմարվել նոր ու դժվարին պայմաններին:

ՄՈՒՍԱԼԵՌԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՀՈՒՇԱՀԱՄԱԼԻՐԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾԲ

Հայաստան վերադարձած մուսալեոցիների համառ ջանքերի արդյունքում Հայաստանի նախկին Գինեվեո գյուղը վերանվանվում է Մուսալեո,

²⁶ Ս. ՊՈԴՈՍՅԱՆ, Հարցազրույցներ, Ստեփանակերտ, Երեւան, 2022, բանասաց՝ Ալլոնա Գրիգորյան:

²⁷ «Յուշամատենան Մուսա լեռան», Պէյրութ, 1970, էջ 741:

²⁸ Ս. ՊՈԴՈՍՅԱՆ, Հարցազրույց մուսալեոցի Թոմ Այնթապյանի հետ, Երեւան, 2022:

²⁹ Վ. ՍՎԱԶԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 29–100:

եւ 1976-ին բլրի վրա կառուցում է մուսալեոցիների ինքնապաշտպանական մարտերին նվիրված հուշարձան³⁰։ Մուսալեռան թանգարան-մասնաճյուղը բացվել է 1983 թվականին։ Մուսալեոցիները դիմում են ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրությանը՝ խնդրելով օժանդակություն։ Կուլտուրայի մինիստրությունը, ընդառաջելով կենտրոնական հանձնաժողովի դիմումին, հանձնարարում է Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի տնօրեն Լավրենտի Բարսեղյանին՝ կազմակերպել Մուսալեռան հուշարձանի թանգարանը եւ որոշում հուշակառույցը՝ որպես մասնաճյուղ, հանձնել Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանին։ 1982 թվականի օգոստոսի 5–18-ը Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի գիտաշխատողները կազմակերպված ազգագրական գիտարշավի ընթացքում ձեռք են բերում մուսալեոցիների ինքնապաշտպանությանը եւ մշակույթին վերաբերող նյութեր, մշակութային արժեքներ՝ հիմնականում մուսալեոցիների նվիրատվություններ։ Թանգարանի տնօրենի 25.05.1983 թ. թիվ 194 հրամանով՝ ի կատարումն ՀՍՍՀ կուլտուրայի մինիստրության 1983 թ. մայիսի 18-ի «Ցուցասրահ կազմակերպելու մասին» թիվ 241 հրամանի՝ էջմիածնի շրջանի Մուսալեռ ավանում կազմակերպվել է Մուսալեռան հերոսամարտին եւ ազգագրությանը նվիրված մշտական գործող ցուցասրահ։ Ցուցադրական տարածքը ինքնապաշտպանության հատվածում կազմում է 40 քառ. մ, իսկ ազգագրության հատվածում՝ 60 քառ. մ.։ ՀՀ կառավարության 2010 թ. հունվարի 14-ի № 13 որոշման համաձայն՝ տեղի է ունենում անվանափոխություն, եւ ստեղծվում է «Սարգարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության եւ ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության «Մուսալեռան հերոսամարտի պատմության եւ մուսալեոցիների ազգագրության թանգարան-մասնաճյուղ»։ Թանգարան-մասնաճյուղը բաղկացած է երկու ցուցասրահից, որոնցից մեկում՝ հուշարձանի մեջ (ճարտարապետ՝ Ռ. Իսրայելյան, քանդակագործ՝ Ա. Հարությունյան) ներկայացված է Մուսալեռան հերոսական ինքնապաշտպանությունը, իսկ մյուս սրահում (ճարտարապետ՝ Լեոն Խալուկյան)՝ մուսալեոցիների նյութական, հոգեւոր եւ սոցիալական մշակույթը։ 1983 թ. բացված ցուցադրությունը, որը բովանդակալից եւ իր ժամանակի համար

³⁰ Մ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Հայրենաբնակ մուսալեոցիների ներկայացուցչական կենտրոնական հանձնաժողովի գործունեությունը, Երեւան, 2002, էջ 201։

առաջնակարգ գիտական հիմնավորումներով կազմակերպված ցուցադրություն էր, միայն մասնակի փոփոխությունների է ենթարկվել մինչև 2015 թվականը՝ Մուսալեռան հերոսամարտի 100-ամյակը: 2015 թվականին արդիական միջոցներով իրականացվել է Մուսալեռան հերոսամարտի պատմության ցուցադրություն՝ խորհրդանշական նավի ներքնատեսքում: Մուսալեռան հուշահամալիրի տարածքում մուսալեռցիների նախաձեռնությամբ տեղադրվել են տեղական օրինակներով պատրաստված թոնիր եւ ձիթհան՝ ապահովելով կենդանի միջավայր, որտեղ այցելուն կարող է իրեն զգալ ոչ միայն ծեսի, արարողության եւ աշխատանքային գործընթացի դիտող, այլեւ ցանկության դեպքում դառնալ նաեւ անմիջական մասնակից: Ուշագրավ է, որ մուսալեռցիներն ինչպես խորհրդային շրջանում, այնպես էլ այսօր առանձնանում են որպես առանձնահատուկ ներծագումնաբանական, ազգագրական խումբ, որը հարազատորեն պահպանում է տոհմիկ ավանդույթներն ու սովորույթները: Մուսալեռան հուշահամալիրը հերոսամարտի հանգրվան է՝ մուսալեռցիների հաղթանակի պատմական հիշողության եւ մշակութային ժառանգության, ավանդույթների եւ սովորույթների պահպանման յուրատեսակ մշակութային տարածք: Ավանդական է դարձել Մուսալեռան հերոսամարտին նվիրված տոնակատարությունը, երբ մասնակից մուսալեռցիները, մեկտեղված տարբեր տեղերից եւ երկրներից, միմյանց եւ հյուրերին շնորհավորում են տոնի առթիվ եւ ջանում ընտանիքներով մասնակից լինել արարողությանը³¹: Տոնակատարության ժամանակ փոքրերը հաղորդակից են դառնում իրենց պապենական սովորույթներին՝ ձեռք բերելով հմտություններ եւ գիտելիքներ՝ հարիսայի համար անհրաժեշտ մթերքն ընտրելուց մինչև ծիսական կերակրի պատրաստումը, խարույկ վառելուց մինչև հնավանդ երգերն ու պարերը: Տոնախմբության անբաժան մասն է կազմում այդ ավանդական ուտեստը՝ ցորենից եւ գառան մսից, տարին մեկ անգամ կարելի է տեսնել բազմաթիվ կաթսաներ՝ հարիսայով լի, որը ողջ գիշեր պատրաստվում է հատուկ արարողակարգով՝ ժողովրդական երգուպարի հնչյունների եւ չափերի ներքո: Ազգային ծիսական կերակրի պատրաստության ժամանակ բոլոր մուսալեռցիները հավաքվում են խարույկի շուրջ, Մուսալեռան տեղական ժողովրդական երգեր երգում ու պարում: Ավանդական ռազմական մեծ թմբուկի զարկերը, Մուսալեռան շուրջպա-

³¹ Ս. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Դաշտային ազգագրական դիտարկումներ, 1983–2019:

րերն ու երգերը, ավանդական մատաղ հարիսան, խոհարարների շերեփով պարերը դարձել են մուսալեոցիների ինքնության արտահայտություններ արդի հայաստանյան հասարակությունում: «Ամեն տարի սեպտեմբերին մեր հարիսայի օրվան անհամբեր կսպասեմ, որ մեր ամեն կողմի մուսալեոցիներու հետ երթանք մեր նոր հուշարձանի քովը, գիշերով հարիսան եփենք ու մատաղի պես բոլորին բաժանենք, որ ուտողը իմանա, որ մուսալեոցիները, հարիսայի հատիկներու պես իրար միացած, կովեցան իրենց ազատության համար»³²: Անցյալի ընկալումները մշակույթը կրողի սեփական սոցիալական փորձառության արտացոլումներն են: Ներկայի նման անցյալը եւս սոցիալական իրականության բաղադրամաս է: Հիշողությունը եւ մասնավորապես պատմամշակութային հիշողությունը ծագումնաբանական ընդհանրություն, ազգ, ազգային ինքնություն եզրերը բնորոշող կարեւորագույն բնութագրերից է: Ի թիվս ծեսերի, ավանդույթների, առասպելների՝ հանրության կամ ազգի առանձին ազգագրական խմբերի անդամների միջեւ փոխանցվող հիշողությունը հանդես է գալիս որպես այդ խմբերի անդամներին կապող, նրանց հարաբերություններն ու գործողությունները կառուցող միջոց³³: Ամեն տարի՝ հերոսամարտի տարեդարձին, մուսալեոցիների հազարավոր հետնորդներ, սփյուռքահայեր, պետական-հասարակական, քաղաքական եւ մշակութային գործիչներ հարգանքի տուրք են մատուցում սուրբ նահատակների հիշատակին եւ սեպտեմբերի երրորդ շաբաթ-կիրակի օրերը մեծ շուքով, իրական տոնին հատուկ արարողակարգով նշում իրենց հաղթանակը:

ՀԻՄՆԱԲԱՆԵՐ

Ինքնընկալում, մշակութային հարմարվողականություն, մշակութային ցնցում, բնակարան, ուտեստ, հագուստ, նոր պայմաններ:

РЕЗЮМЕ

Мусалерцы до 1915 года, проживая в маленькой провинции Суедия, были известны как суетские армяне. В дни самообороны и в последующие за ними

³² Վ. ՍՎԱԶԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 43, *ականատես վերապրող՝ Մովսես Փանոսյան*:

³³ Հ. ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, Հիշողության դերն ազգային ինքնության կառուցվածքում, *Երեւան, 2006, տեսական հարցադրումներ, Նորավանք գիտակրթական հիմնադրամ, էջ 7–9*:

первые годы битвы были известны под названием Суедского восстания. Впоследствии жители начинают воспринимать себя мусалерцами и термин «суедский армянин» употребляется преимущественно, когда говорят о прошлом. Кроме выражения суедцы употребляли также: народ Мусадага, Муса лера, мусадагцы. После возвращения в Мусалер постепенно начинают употреблять название мусадагец/ мусалерец, которое дошло до наших дней.

Почти не сохранилось материалов, относящихся к культу Муса лера, хотя после самооборонительных боёв она получает статус священной горы, став символом спасения, проявления самости внутриэтнической группы.

Элементы культуры жизнеобеспечения мусалерцев в национальном костюме, пище и комплексе народного жилища нашли своё отражение в свойственной данной этнической группе проявлениях и особенностях культуры: в будничных, празднично-обрядовых, поло-возрастных, социальных разделениях. Важной задачей является также наблюдение за тем, как мусалерцы приспосабливались к новым условиям в разных местах проживания.

SUMMARY

Before 1915, the inhabitants of Musaler were known as Suedian Armenians, living in the small province of Suedia. In times of self-defense and in the following years, the fighting was called the Suedian uprising. Thereafter, the population perceived themselves as the Musaler people and used the term “Suedian Armenians” mostly when talking about the past. Along with the expression “the people of Suedia”, they also used definitions such as the people of Musadag, Musaler. After returning to Musaler, the expression “the people of Musadag/Musaler” came into practice and is still used today.

Almost no materials relating to the cult of Mount Musa have survived, although after self-defense battles it gained the status of a sacred mountain, becoming a symbol of salvation and manifestation of inner-ethnic group identity.

The elements of the Musaler people’s subsistence culture, i.e. national costume, food and public dwelling complexes are reflected in the manifestations of identity typical of this group and cultural peculiarities such as daily, festive-ritual, gender-age and social ones. It is also important to observe the ability of Musaler people to adapt to new conditions in different places of residence.